

ARTICLES CENTRALS

La gestió de la por com a instrument polític

Paz Francés Lecumberri

Professora contractada, doctora en Dret Penal a la Universitat Pública de Navarra

És la idiosincràsia de cada societat (model social, econòmic, polític, herència històrica) la que contribueix a definir en cada context qui i com s'exerceix el poder i quins mecanismes tindran èxit per incidir en les persones. El poder punitiu i el dret a castigar de l'Estat (*Ius Puniendi*) és el poder institucionalitzat de l'Estat d'infligir por (prevenció general negativa o intimidatòria) a la ciutadania perquè no cometi delictes i és la forma de control social formal per excel·lència. El poder punitiu fa servir la por a l'exclusió social de les persones i la possibilitat de ser etiquetades a la categoria de delinqüent per sotmetre-les al seu control. Per mantenir vives aquestes amenaces, el sistema punitiu preveu penes que han evolucionat al llarg del temps i actualment el seu paradigma principal és la presó. Per justificar el càstig i el control que comporta, el sistema punitiu fa servir la por al crim, al criminal i al que és diferent, i així fomenta una alarma social permanent. En definitiva, la por com a part nuclear de la dominació és un element clau en el sistema punitiu.

Però aquest poder es pot exercir de maneres diferents. Són totes legítimes? Només algunes? Totes responen a la mateixa finalitat? Com pot la instauració de la por convertir-se en un instrument polític? Sens dubte, el problema es fa més evident quan la por es converteix en terror d'estat, quan es pretén que la por sigui la interiorització subjectiva de les persones per mantenir la seguretat pública, i quan els governs adopten mesures extremes de seguretat o conseqüències jurídiques que trepitgen drets i llibertats. La realitat pot ser manipulada a través de les diferents institucions i mecanismes de poder, així com pels mitjans de comunicació (Castillo Moro, 2016, 75-

76).

El paper dels mitjans de comunicació a l'hora de reforçar alarmes socials objectivament inexistents

Una de les qüestions fonamentals quan es tracta el fenomen de les polítiques públiques de seguretat, la gestió de la por i l'emergència i les tendències de política criminal és: quin paper tenen els mitjans de comunicació? Els mitjans de comunicació permeten la informació i la formació de l'opinió pública, i durant les últimes dècades l'interès pel delictes s'ha fet global. Seguint Fuentes Osorio (2005, pàg. 3 i 4) es pot afirmar que, tant pel que fa al fenomen criminal com a les propostes de solució, la informació és inexacta, poc plural i adulterada pels interessos particulars dels mitjans i dels que els controlen. Aquest autor (i altres) desenvolupa quatre elements, que caracteritzen el paper dels mitjans de comunicació en el tractament del delictes:

- Els mitjans de comunicació presenten una realitat criminal distorsionada. Se sobredimensiona la gravetat i la freqüència de certs esdeveniments, i al mateix temps altres fets delictius quotidians són condemnats a l'àmbit dels fets excepcionals.
- L'aparició constant del fenomen criminal als mitjans, així com instituir en lesseves manifestacions més violentes, també afavoreixen la consolidació d'aquesta qüestió a l'agenda pública, així com la formació o el reforç d'una consciència social i personal de preocupació al voltant del delictes.

**“Els mitjans de comunicació generen alarma social, desproblematitzen les respostes penals, afavoreixen la creació i la perpetuació de prejudicis i estereotips de delinqüents i víctimes
”**

- Els mitjans de comunicació no són plurals pel que fa a la definició del conflicte social i a la presentació de propostes d'intervenció: reproduïxen les imperfeccions del mercat i, així, donen preferència a les perspectives de la criminalitat i de la política criminal dels actors que tenen més poder socioeconòmic i institucional.
- La conversió en notícia de la preocupació individual i social en relació amb això influeix en la política legislativa; són factors de pressió sobre els agents polítics, que es veuen obligats a reaccionar de manera immediata i contundent amb una llei penal.

Així, es pot afirmar que des de fa dècades els mitjans de comunicació han abandonat la imparcialitat per ser un eix fonamental al servei dels poders en la creació de subjectivitats col·lectives. Pel que fa al delictes, els mitjans de comunicació generen alarma social, desproblematitzen les respostes penals, afavoreixen la creació i la perpetuació de prejudicis i estereotips de delinqüents (home, jove, migrant o d'alguna ètnia minoritària) i víctimes (creant víctimes ideals o que s'adaptin als seus desitjos).

Manipulació política de la criminalitat i construcció de mitologies penals

L'expressió «acabarem amb la delinqüència» no mostra cap indicatiu de fatiga perquè proporciona rendibilitat política immediata (Zuloaga Lojo, 2019, pàg. 137 i 138). Però l'enfocament que proporciona aquesta expressió és fal·laç, perquè pressuposa que és possible eradicar la criminalitat. Cal que quedi clar que una societat sense delinqüència no és possible. A més a més, cal indicar altres fenòmens que estan relacionats amb aquesta manipulació. En primer lloc, hi ha un trencament del binomi crim i càstig, és a dir, entre el nombre de delictes i les penes imposades (González Sánchez, 2021, pàg. 38). El que hem presenciats durant les últimes dècades és un augment del recurs a la presó i la duresa general del sistema, no un augment de la criminalitat (González Sánchez, 2021, pàg. 38). En segon lloc, hi ha una vinculació de les polítiques socials i penals: hi ha fortes correlacions negatives entre inversió en polítiques socials i assistencials i el nombre de persones empresonades (González

Sánchez, 2021, pàg. 39).

“Per justificar el càstig, el sistema punitiu fa servir la por al crim, al criminal i al que és diferent, i fomenta una alarma social permanent”

En aquest context en què hi ha una escassa confiança ciutadana en les institucions, una absència de formació elemental en l'entesa de la justícia penal en l'àmbit educatiu i la influència de sèries de televisió i mitjans de comunicació que, com hem vist, no ajuden precisament a un tractament assossegat dels problemes, es construeix una important bateria de mitologia al voltant del delictes. Els mites es poden definir com a construccions mentals que encaren pràctiques culturals i que són canviants en cada lloc i moment. Tot i això, es pot dir que els mites més forts que s'han construït al voltant de les persones que cometes delictes, les víctimes, les polítiques públiques i l'opinió pública són alguns dels següents: «els immigrants són delinqüents», «la joventut cada cop delinqueix més», «els agressors sexuals no es poden reinserir», «els pobres són els que cometes els delictes», «totes les víctimes necessiten el mateix», «alguns casos s'exageren», «a les víctimes no els interessa la reinserció», «qui la fa la paga», «com més policia, menys delictes», «la societat vol més càstig» o «la política criminal es basa en l'evidència» (Varona Martínez/Zuloaga Lojo/Francés Lecumberri, 2019).

El punitivisme com a estratègia és legítim? És de les «esquerres»? És de les «dretes»?

Tot això explica que la creació de mites condueix a respostes autoritàries (i aquestes, alhora, reforcen el mite) que s'emmarquen perfectament en l'ús i l'abús del dret penal. Però és el mateix l'ús i l'abús del sistema penal? Evidentment que no. Hi ha un consens des de la Il·lustració (qüestionat exquisidament per l'abolicionisme penal) que el dret penal és una branca de l'ordenament jurídic indispensable i que el *Ius Puniendi* (dret a

castigar) de l'Estat, amb els límits i les garanties necessaris (proporcionalitat, *ultima ratio*, fragmentarietat, etc.) és capaç de protegir els béns jurídics més preuats de la nostra societat (vida, integritat física, integritat sexual, medi ambient, etc.) respectant, a més, els drets de les persones que conculquen aquests béns jurídics. Aquest ús és considerat legítim de manera àmplia, tot i reconèixer que és una estratègia des de la violència i de la por (la pena és un mal necessari, diuen els penalistes), però no el seu abús.

Es parteix de la idea que la seguretat de la societat depèn de diferents factors estructurals: social, econòmic, educatiu, etc., i no d'una intervenció més important o menys del dret penal. Ans al contrari: la intervenció penal evidencia el fracàs en la seguretat. En societats democràtiques d'estil liberal, el dret penal és la «millor» resposta que, fins ara, hem trobat com a societat per protegir els béns jurídics més importants davant d'atacs més greus.

“El que hem presenciat durant les últimes dècades és un augment del recurs a la presó i la duresa general del sistema, no un augment de la criminalitat”

No obstant això, la intervenció com a *prima ratio* (i no última) o el recurs constant al punitivisme són, en si mateixos, respostes no afinades amb un estat social i democràtic de dret i, en conseqüència, són un abús del dret penal. Passa el mateix quan les conseqüències jurídiques són desproporcionades. Un exemple d'això és la introducció de penes molt elevades per a delictes menors contra la propietat o la salut pública (per exemple, furt o tràfic de drogues), el càstig de conductes que no protegeixen veritables béns jurídics (pensem, per exemple, en l'adulteri o l'avortament en totes les formes i temps, i els delictes de sedició i rebel·lió recentment qüestionats) o la previsió de la presó permanent revisable o la presó perpètua. Tot i això, l'anàlisi de què es considera abús del dret penal en relació amb aquests principis limitadors és molt complex i depèn de molts elements d'índole social i jurídica.

Així doncs, per exemple, el Tribunal Constitucional espanyol ha considerat constitucional la presó permanent revisable i la majoria de la doctrina dels tribunals i, per descomptat, des de l'opinió pública no es qüestionen les penes privatives de llibertat per a delictes menors contra la propietat o la salut pública. En el sentit de la proporcionalitat, també és molt polèmica la reforma 10/2022 de garantia integral de la llibertat sexual.

“La creació de mites condueix a respostes autoritàries que s'emmarquen perfectament en l'abús del dret penal”

No hi ha dubte que ens trobem en un context d'inflació punitiva (política i social) (González Sánchez, 2021, pàg. 123 i ss) que convida a flexibilitzar tots aquests principis limitadors i a acceptar respostes cada cop més dures. Des de l'any 95, en què a l'Estat espanyol es va aprovar el Codi Penal de la democràcia, s'han dut a terme unes quaranta reformes de la norma. Les reformes en un Codi Penal són necessàries quan han de respondre als canvis socials. No és res que ens hagi de sorprendre. La qüestió és que totes aquestes reformes han suposat la previsió de més delictes i penes més dures, i no hauria de ser així. Això sí que crida l'atenció i cal parlar-ne. Amb Fuentes Osorio (2005, pàg. 41 i 43), considero que un dels motius és que l'instrumental penal és una mesura demostrativa de l'interès i la capacitat de resposta de les institucions polítiques, és un «coixí còmode» per al legislador. El dret penal apareix com l'heroi que soluciona el conflicte i que mostra la capacitat del govern que el fa servir, perquè s'ha convertit en un criteri de canvi polític: el dèbil que no fa front als problemes a través d'una intervenció penal, o sobre el qual recau la sospita que fa concessions als delinqüents, està condemnat a morir electoralment. Aquestes dinàmiques confereixen una rendibilitat política immediata.

Des de l'acadèmia es defensen els principis limitadors indicats del dret a castigar de l'Estat i, en general, del dret penal, però en la pràctica política i legislativa es defensa i s'utilitza el dret penal com a un mecanisme de resolució de *prima ratio*. Això respon a

dues qüestions afegides, a més de les ja esmentades. La primera, perquè vivim en una societat poc cultivada pel que fa al coneixement del delictes, les seves causes socials, els seus diferents abordatges, i amb la solució naturalitzada del càstig (gairebé òbvia, perquè el càstig travessa les nostres vides). En segon lloc, perquè des que s'ha popularitzat la cultura d'un tipus concret de seguretat, el missatge que s'ha enviat insistentment és el següent: la mà dura és la solució.

“Hi ha una clara dissociació entre l'apreciació de la inseguretat ciutadana i les reformes penals. Les qüestions relacionades amb la criminalitat no són problemes urgents per a la ciutadania; tot i això, el mite que la societat vol més càstig continua impermutable”

No obstant això, cal destacar que en els últims anys hi ha hagut una clara dissociació entre l'apreciació de la inseguretat ciutadana i les reformes penals. Si ens fixem en la dècada del 2000 al 2010, en què hi va haver profundes reformes penals bàsicament de la mà del Partit Popular, s'observa que coincideixen amb el punt més elevat de l'apreciació de la inseguretat ciutadana. En els darrers anys, però, i aquesta vegada de la mà del Partit Socialista Obrer Espanyol, les profundes reformes que s'han donat^[1] no han coincidit amb una percepció social d'inseguretat. Segons el baròmetre del CIS de l'any 2022, quan es pregunta sobre el principal problema que hi ha a Espanya, la inseguretat se situa en vintena posició: és considerada com el principal problema pel 0,5% de la població, com a segon problema per l'1,1% i el tercer problema per l'1,5%, un total del 3%. Més endavant se situen preocupacions com la crisi econòmica, l'atur, els problemes polítics en general, la sanitat, el mal comportament dels polítics, problemes relacionats amb la qualitat de l'ocupació, el canvi climàtic o l'educació. I durant els cinc anys anteriors se segueix la mateixa tònica, d'acord amb el CIS. Així doncs, sens dubte, en els últims anys les qüestions relacionades amb la criminalitat no són en absolut problemes urgents per a la ciutadania; tot i això, el mite que la societat vol més càstig

continua impermutable. A més a més, els estudis que analitzen l'opinió de la societat sobre quines mesures prioritzarien per resoldre la criminalitat no estan desenvolupats a Espanya, per la qual cosa s'actua en nom de la societat, però sense preguntar o investigar sobre la mateixa societat (Zuloaga Lojo, 2019, pàg. 176).

És necessari prendre consciència sobre el fet que cal abordar de manera més complexa el fenomen de la criminalitat. En aquest camí, des d'alguns feminismes, la criminologia crítica, els abolicionismes de la presó i els planejaments de la justícia restaurativa crítica, s'estan construint noves maneres de pensar sobre el delictes, les relacions amb el poder i les respostes a la criminalitat des d'eixos possiblement menys grandiloqüents, però sí més realistes i que atenen singularment les persones, les comunitats i les seves necessitats.

Bibliografia consultada:

Castillo Moro, M. *Miedo, control social y política criminal: una visión multidisciplinar de la seguridad, derechos y libertades*, Dykinson, 2016.

Fuentes Osorio, J. *Los medios de comunicación y el derecho penal*, a: Revista electrónica de ciencia penal y criminología, N.º 7, 2005.

González Sánchez, I. *Neoliberalismo y castigo*, Manresa, Belleterra Edicions, 2021.

Kleim, N. *La doctrina del shock: el auge del capitalismo del desastre*, Paidós, 2007.

Marquès i Banqué, M. *Problemas de legitimación del Derecho penal del miedo*, Política Criminal, vol.12 n.º 24, 2017.

Varona Martínez, G., Zuloaga Lojo L., Francés Lecumberri, P. *Mitos sobre delincuentes y víctimas. Argumentos contra la falsedad y la manipulación*, Fuencarral, Los libros de la Catarata, 2019.

[1] Llei Orgànica 4/2022, Llei Orgànica 6/2022, Llei Orgànica 9/2022, Llei Orgànica 10/2022, Llei Orgànica 11/2022, Llei Orgànica 14/2022

Sobre l'autora

Paz Francés Lecumberri

Doctora en Dret Penal per la Universitat Pública de Navarra, on treballa de professora (acreditada titular d'universitat), i criminòloga per la Universitat de Barcelona.

Desenvolupa la segona tesi doctoral per a l'obtenció del títol de doctora en criminologia a la Universitat Pública Basca (UPV/EHU). Activista des de fa més de 15 anys en la defensa de les persones preses i els seus familiars. La seva trajectòria investigadora s'ha centrat en els àmbits dels delictes econòmics, la presó, la justícia restaurativa i el dret penal i gènere.

Fotografia

Càmera enregistrant una conferència de premsa. Autoria: Microgen (Shutterstock).